

Zugny

պարճութեց

Տիգրե Կ արքի

2399

9(47.925)

9-47

Փիւղիկ
1924

2012

ԳԷՈՐԳ-ՄԵՍՐՈՊ

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
ՊԱՏՄԱԿԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ԳՐԱՏՈՒՆ ՄԵՍՐՈՊ
ՖԻԼՈՊԷ

Կ. ՊՈԼԻՍ
ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Յ. Մ. ՍԷԹԵԱՆ
1924

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

1.—ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆՈՒՆԸ, ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԸ.—Հայաստան կը կոչուի այն երկիրը, ուր Հայերը իբրեւ ազգ ապրած են, եւ ունեցած են իրենց կառավարութիւնը:

Օտար ժողովուրդները մեր երկիրը կոչած են Աւստրիա կամ Էստրիպսան, իսկ զմեզ կոչած են Աւմէն կամ Էսմէնի:

Պատմական Հայաստանի մասերը եղած են 1.—ՄԵԾ ՀԱՅՔ, 2.—ՓՈՔՐ ՀԱՅՔ, 3.— ՄԻՋԱԳԵՏՔ ՀԱՅՈՅ եւ 4.—ԿԻԼԻԿԻԱ:

Դարերու ընթացքին Հայաստան անուանուած երկիրը եղած է միծ կամ փոքր, տարածուած կամ ամփոփուած: Երբեմն եղած է բոլորովին անկախ, երբեմն կիսանկախ, եւ երբեմն դրացի մեծ պետութիւններու միջեւ բաժնուած:

Այսպէս՝ Մեծն Տիգրանի օրով, Քրիստոսէ 50 տարի առաջ՝ Հայաստան ընդարձակ միապետութիւն մըն էր: Իսկ Քրիստոսէ 800 տարի առաջ Հայաստանի հիւսիսային մասը կը կոչուէր Ուրարտու, հարաւային մասը՝ Նախի: Քրիստոսէ ետքը 400 թուականին, Ս. Սահակի, Ս. Մեսրոպի ժամանակ, Հայաստան երկու մասի

բաժնուած էր եւ կը կոչուէր Պարսկական Հայաստան եւ Յունական Հայաստան. իսկ Ընդհանուր Պատերազմէն առաջ (1915էն առաջ) մեր երկիրը երեք մասի բաժնուած էր. 1.—Թուրքահայաստան, 2.—Ռուսահայաստան եւ 3.—Պարսկահայաստան: 1918էն ետք Ռուսահայաստանի սահմաններուն մէջ հաստատուեցաւ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ:

2.—ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ.—Հին Հայաստանի բնական սահմաններն են. հիւսիսէն՝ Պոնտական լեռները, Կուր գետը. արեւելէն՝ Կասպից Ծովի եւ Ատրպատականի դաշտերը. հարաւէն՝ Կորդուաց լեռները, Միջագետք, Սիւրիա եւ Միջերկրական Ծով. արեւմուտէն՝ Անատոլի կամ Փոքր Ասիայի դաշտերը եւ Անտիտորոս լեռները:

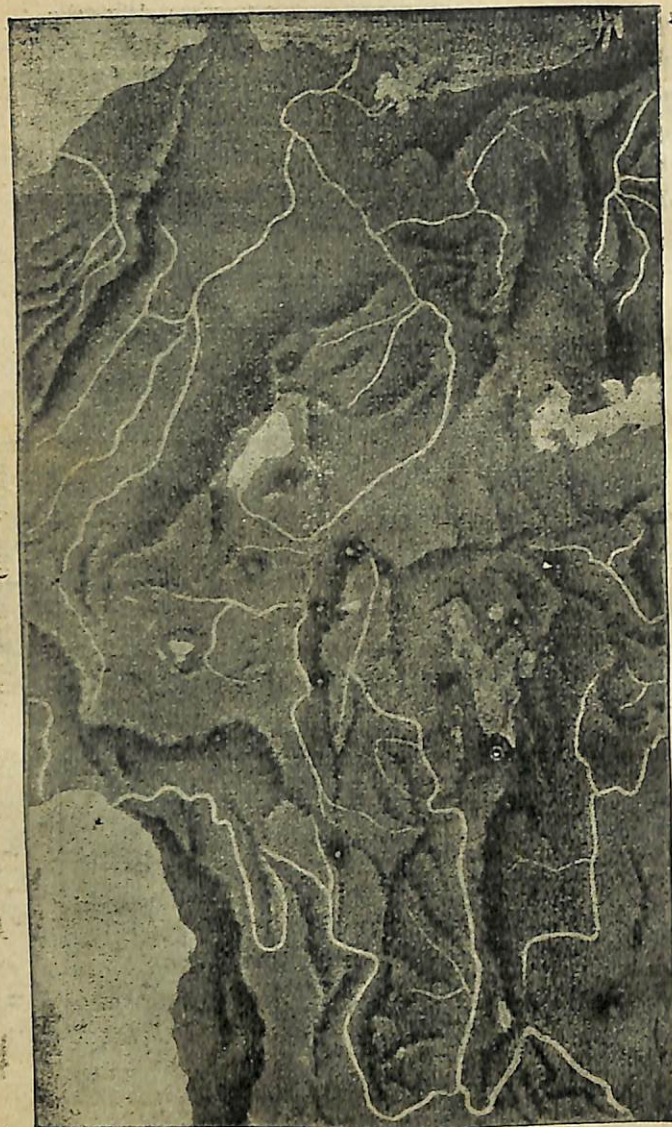
3.—ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԼՅՈՒՆԵՐԸ.—Հայաստան լեռնուտ երկիր մըն է եւ կը ձեւացնէ ընդարձակ բարձրաւանդակ մը: Ունի բազմաթիւ լեռնաշղթաներ եւ բարձր գագաթներ: Անոր զլխաւոր մեծ լեռնաշղթաներն են. հիւսիսային արեւմտեան կողմը՝ Պոնտական Պար, հիւսիսային արեւելեան կողմը՝ Փոքր Կովկասը, հարաւային կողմը՝ Հայկական Տօրսը եւ Կորդուաց լեռները, արեւմտեան կողմը՝ Փոքր Հայքի լեռները, Անիսօրսու եւ Տօրս: Իսկ Հայաստանի կեդրոնը կը տարածուի Հայկական Պար:

4. ՄԱՍԻՍ.—Հայկական Պարի ամէնէն բարձր կատարն է Մասիսը, զոր օտարները կը կոչեն Արարատ: Ան բարձր է 5160 մեթր. Եւրոպայի ամէնէն բարձր լեռնէն՝ Մոնպլանէն ալ բարձր է: Անոր գագաթը միշտ ծածկուած է ձիւնով: Մասիսը ունի երկու հսկայ գագաթներ, իրարու մօտ. Մեծ Մասիս եւ Փոքր Մասիս, որ ունի 3850 մեթր բարձրութիւն: Այս բարձր

գագաթները մարած հրաբուխներ են: Վերջին անգամ բռնկած է 1840ին եւ կործանած է Ակոռի շէն գիւղը: Արարատ սրբազան լեռ մըն է, թէ մեզի եւ թէ ուրիշ ազգերու համար: Նոյի տապանը հոն հանգչած է: Նոյ Նահապետ հոն բնակած է եւ բոլոր մարդիկ անկէ ցրուած են: Մեր նախնիքները այս լեռը կը կոչէին «Ազատ Մասիս»: Բազմաթիւ ճանապարհորդ գիտուններ ջանացած են անոր գագաթը հիշել եւ ուսանել յաջողած են: Հոն ելնող առաջին Հայրեղած է Խաչատուր Աբովեան:

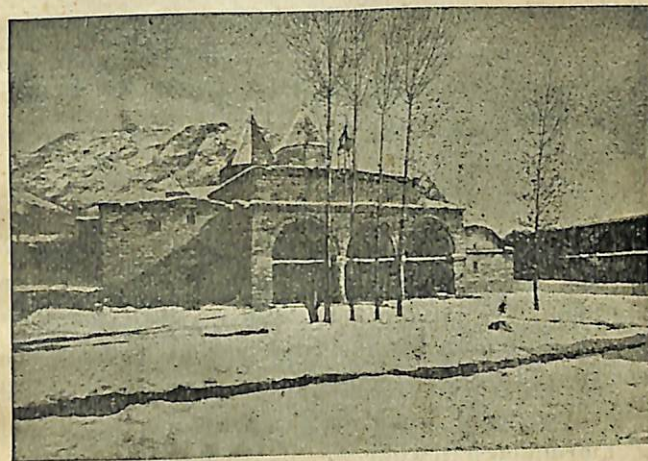

Արարատեան շղթան

Հայաստանի լեռները (Համր քարեր)

5.—ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՐԻ ՃԻՒՂԵՐԸ.— Արարատի քովն կ'սկսին բարձր եւ ընդարձակ լեռներ, որոնք կը ձեւացնեն Հայկական Պարը, որուն գլխաւոր մեծ շղթաներն են. 1.—Այրարատեան շղթայ, 2.—Ծաղկեղ լեռներ, 3.—Բիւրակնեան լեռներ, 4.—Վանայ լեռներ, 5.—Բարձր Հայքի լեռներ:

Վարազայ վանքը

Այրարատեան շղթային ամէնէն բարձր կատարներն են Բարբող եւ Սուկաւեհ լեռները: Ծաղկեղ լեռներուն նշանաւոր գագաթներն են Թոնդրակ, որ տալիս կ'ունի կենդանի հրաբուխ մըն է եւ Նալաս, որուն գագաթին վրայ Մեծն Ներսէս աղօթեց եւ հայ բանակը յաղթեց Զիրաւ զաշտին մէջ: Բիւրակնեան լեռները ունին բազմաթիւ լիճեր, որոնց մէկէն կը բխին Երասխ գետը եւ Եփրատի մէկ ճիւղը: Վանայ լեռներուն ամէնէն նշանաւոր գագաթներն են Սիփան կամ

Գոռոզ լեռ, որ Վանայ ծովին հիւսիսային կողմը կանգնած է, եւ Վարազայ լեռը, որ Վան քաղաքին մօտ կը գտնուի եւ որուն վրայ շինուած է հռչակաւոր Վարազայ խաչի վանքը:

Բարձր Հայքի լեռներուն մէջ նշանաւոր գագաթ մըն է Գոհանամ կամ Սեպուհ լեռը, ուր ճգնած է Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ:

Բարձր Հայքի լեռներուն հիւսիսային կողմը, փոքր Կովկասի եւ Պոնտական Պարի միջեւ կը տարածուին հռչակաւոր Տայոց լեռները, հայ քաջերու ապաստանարանը:

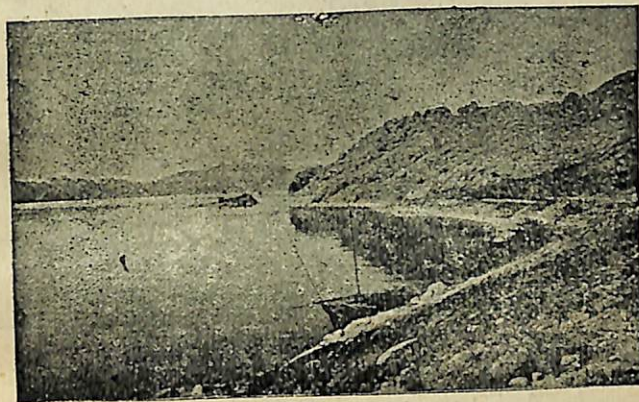
6.— ՓՈՔՐ ԿՈՎԿԱՍԻ ՃԻՒՂԵՐԸ.— Փոքր Կովկասը Մեծ Կովկասի զուգահեռական ընդարձակ եւ մեծ լեռնաշղթայ մըն է. որ մեծ մասամբ կը տարածուի Կուր եւ Երասխ գետերուն միջեւ: Ունի հետեւեալ գլխաւոր լեռնագոտիները. 1.—Վահայոց կամ Գուգարաց լեռներ, 2.—Վանանդի կամ Կարսի լեռներ, 3.—Սիւնեաց կամ Զանկեզուրի լեռներ, 4.—Արցախի կամ Ղարապաղի լեռներ եւ 5.—Արագած: Այս բոլոր լեռներուն վրայ կան բարձր ու մարած հրաբուխ գագաթներ:

Արագած կամ Ալագեազ գեղեցիկ գագաթ մըն է, չորս ցցուած գլուխներով, սիրուն մէկ երկու լիճերով: Կանաչազարդ կողեր ունի, խոտաւէտ ու ծաղկաւէտ լեռ մըն է: Ունի զով եւ վճիտ աղբիւրներ: Անոր բարձրութիւնն է 4036 մետր: Մասիսի պէս մարած հրաբուխ մըն է Արագածը:

7.—ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏՕՐՈՅԻ ՃԻՒՂԵՐԸ.— Հայաստանի հարաւային կողմը տարածուած մեծ լեռնաշղթային գլխաւոր լեռնագոտիներն ու բարձր գագաթներն են

1.—Մասնոյ լեռներ, 2.—Նեբրուլս եւ Գրգուռ լեռները, 3.—Խոյքի լեռներ, 4.—Ռեսունեաց լեռները:

Մասնոյ լեռները կը տարածուին Մուշի հարաւային կողմերը, եւ անոնց ամէնէն բարձր մէկ գագաթն է Անսոֆ լեռը: Նեբրուլս Վանայ ծովին արեւմտեան եզերքը բարձր գագաթ մըն է, մարած հրաբուխ մը, որուն կատարը լիճ մը կայ: Նեբրուլսի հարաւային կողմը կը բարձրանայ Գրգուռ լեռը, անմատչելի գագաթով:

Աղբամար կղզին Վանայ ծովին մէջ

Ռեսունեաց լեռներու ամէնէն նշանաւոր գագաթներն են Կապուսկոզ կամ Ընձափեարս եւ Արսու լեռները:

8.—ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՒՇՏԵՐԸ.— Հայաստանի այս բարձր լեռնաշղթաներուն միջեւ կան նշանաւոր լեռնաշաղտեր, որոնք պտղաբեր եւ արգասաւոր հովիտներ են: Նշանաւորներն են 1.—Արարեսեան դաւք, 2.—Շիրակի դաւք, 3.—Բագրեւանդի կամ Ալաշկերտի դաւք, 4.—Մոյ դաւք, 5.—Խարբերդի դաւք, 6.—Տիգրանակերտի դաւք, 7.—Կիլիկիոյ դաւքերը, 8.—Փոքր Հայքի դաւքերը եւն.:

9.—ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԼԻՃՆԵՐ.—Հայաստանի մէջ կան աղի հե անուռ ջուրի լիճեր: Աղի լիճերն են ա) Վանայ Ծով, բ) Ուրմիոյ ծով, գ) Արճակի լիճ:

Վանայ Ծովը հին ատեն կը կոչուէր նաեւ Տոս-

Բիւրակնեան լիճերէն մէկը

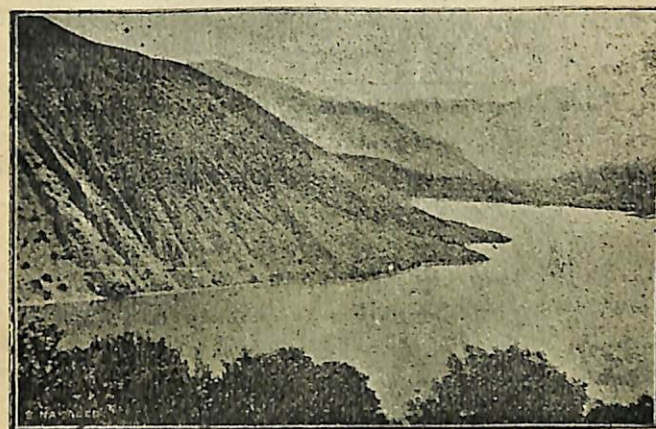
պանայի Ծով, Բգնունեաց Ծով, Նաիրիի Ծով եւն: Այս ծովին մէջ կան չորս կղզիներ, ա) Աղբամար, բ) Լիմ, գ) Առսեր, դ) Կսուց: Աղթամար կղզին մէջ շինուած է Աղթամարի վանքը, Ս. Խաչ եկեղեցիով:

Ուրմիոյ Ծովուն ջուրերը շատ աղի են, որովհետեւ գետերը, որ ծով կը թափին, աղի հողերու մէջէն կ'անցնին:

Արճակի լիճը կը գտնուի Վան քաղաքին հիւսիս-արեւելեան կողմը, եւ շատ աղի է:

Հայաստանի անուշ լիճերու գլխաւորներն են ա) Գեղամայ ծով, բ) Ծովակ հիւսիսայ կամ Զըլսըր լիճ, գ)

Փարվանա լիճ, դ) Թորքումի, ե) Գալլասուայ կամ Պալըզ կէօլ, զ) Նազիկ եւ է) Ծովի լիճերը: Գեղամայ ծովը կ'ըսուի նաեւ Սեւանայ լիճ: Ունի կղզի մը Սեւան ա-

Թորքումի լիճը

նունով, որուն վրայ կայ Ս. Ասուածածին վանքը եւ եկեղեցին: Թորքումի լիճէն գետ մը կ'ելնէ Թորքում գետ անունով, որ ունի գեղեցիկ ջրվեժ մը նոյն անունով: Գալլասուայ լիճը կը գտնուի Այրարատեան շրջալիս վրայ: Նազիկ լիճը կը գտնուի Վանայ ծովին հիւսիս-արեւմտեան կողմը: Իսկ Ծովի կը գտնուի Խարբերդ քաղաքին մօտ:

10.—ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԵՏԵՐԸ.—Հայկական բարձրաւանդակէն ծնունդ կ'առնեն եւ կը թափին զանազան ուղղութեամբ բազմաթիւ գետեր: Հայաստանի ամէնէն նշանաւոր գետերն են Երասխ, Կուր, Եփրատ, Տիգրիս, ձորիս, Իրիս, Ալիս, Սիսու, ձիսու:

Երասխ. — Երասխը կը կոչուի հաեւ Արախ: Հայերը, իբրեւ իրենց բուն գետը, զայն կոչած են «Մայր Արաքս»: Երասխը կը բխի Բիւրականեան լեռներէն, եւ կ'անցնի Բասենի, Այրարատեան դաշտերէն, կը միանայ Կուր գետին եւ կը թափի Կասպից ծով: Ունի 1100

Թորթումի ջրվեժը

բիւրմեթր երկայնութիւն: Երասխը կ'ընդունի բազմաթիւ գետակիցներ, որոնց գլխաւորներն են. 1. — Ախուրեան, որուն վրայ շինուած են Անի, Ալեքսանդրապոլ քաղաքները: Անին այժմ աւերակ է: 2. — Քասաղ

գետ, որուն մօտիկ շինուած է Էջմիածնի վանքը: 3. — Հրազդան գետ, որուն վրայ շինուած է Մեւան, Հայաստանի Հանրապետութեան մայրաքաղաքը: 4. — Կարմիր գետ, որուն մէջ կը թափի Տղմուս գետակը:

Կուր. — Կուր գետը Հայաստանի հիւսիսային սահմանը կը գծէ: Ունի 1200 բիւրմեթր երկայնութիւն: Կը բխի Արտահանի մօտերէն եւ կը թափի Կասպից ծով: Ունի բաւական կարեւոր հիւղեր: Խնչպէ՛ս՝ Խրամ գետ, Զորագետ, Թարքառ, Խաչէն գետակները:

Եփրատ. — Փոքր Ասիայի ամէնէն մեծ գետն է: Ունի երկու մեծ հիւղեր, Ա. Արեւմտեան Եփրատ եւ Բ. Արեւելեան Եփրատ կամ Արածանի: Արեւմտեանը կը բխի Բարձր Հայքի լեռներէն եւ կ'անցնի Էրզրումի մօտէն, կը թրջէ Նեզնկա, Անի (Քէմախ), Ակն քաղաքները եւ Խարբերդի մօտ կը միանայ Արածանիի հետ: Իսկ Արեւելեան Եփրատը կամ Արածանին կը բխի Ծաղկէոյ լեռներէն եւ կը թրջէ Ալաշկերտի, Մանազկերտի, Մուշի, Բալուի ու Խարբերդի դաշտերը: Արածանիի բխած կողմերը կը կատարուէին հին Հայերու Նաւասարդեան Տօները: Մուշի մօտ, այս գետին վրայ շինուած էր հին Ասորեաց քաղաքը, ուր թաղուած է Ս. Սահակ հայրապետը: Եփրատ գետը կ'իջնէ հարաւ ու կը միանայ Տիգրիս գետին, կը կազմեն Շաք-էլ-Արապը, որ կը թափի Պարսից ծոց: Եփրատ ունի 2800 բիւրմեթր երկայնութիւն:

Տիգրիս. — Եփրատի նման կը բաղկանայ երկու հիւղերէ. Արեւելեան Տիգրիս եւ Արեւմտեան Տիգրիս: Ասոնք կ'ընդունին բազմաթիւ գետակներ եւ իրար միանալով կը կազմեն Տիգրիս գետը: Տիգրիս ունի 1250 բիւրմեթր երկայնութիւն:

Ճորոխ. — Կը բխի Սպերի լեռներէն եւ կ'անցնի

Քաղերդ. Սպեր, Արդուին քաղաքներէն եւ Պաթումի քովէն Սեւ ծով կը թափի: Կ'ընդունի Օլքի գետը, որուն մէջ կը թափի Թորքում գետակը:

Իրիս.— Կը բխի Փոքր Հայքի լեռներէն եւ կը թափի Սեւ ծով: Կը թրջէ Թոֆաս (Եւդոկիա), Ամասիա քաղաքները:

Ալիս.— Մեծ գետ մըն է, կը բխի հայկական լեռներէն եւ կը թափի Սեւ ծով. կը թրջէ Սեփասիա եւ Կեսարիա քաղաքները:

Սիմուհ.— Կը բխի Անտիոփորոս լեռներէն եւ կը թափի Միջերկրական ծով: Հին անունն էր Սարոս: Կը թրջէ Հանրն, Ասանա քաղաքները:

Ճիմուհ.— Հին անունն է Պիւռամոս, որ ծնունդ կ'առնէ Տորոսի լեռներէն եւ կը թափի Միջերկրական ծով:

11.— ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԼԻՄԱՆ.— Հայաստան լեռնուտ երկիր մ'ըլլալով, այլազան կլիմայ մ'ունի: Դաշտերուն մէջ, ծովեզերքները տաք ու մեղմ են. իսկ բարձրերը ցուրտ, չոր եւ խիստ: Հայաստանի մէջ վայրեր կան ուր յաւիտենական գարուն եւ ամառ կը տիրէ, ինչպէս Հայկական Միջագետքը, Կիլիկիոյ դաշտերը եւլն.: Իսկ տեղեր ալ կան ուր խիստ ու նրկարատեւ սառնամանիք կը տիրեն. ինչպէս լեռներուն գագաթները եւ կոշերը: Ձմեռը Հայաստանի մէջ տեղ կայ ուր կը տեսնուի 6-8 ամիս, — Տէրսիմի, Այրարատեան, Փոքր Կովկասի լեռներուն վրայ, — ուրիշ տեղ 5, 4, 3 ամիս, կամ աւելի քիչ:

Օդը՝ Հայաստանի մէջ՝ ամէն տեղ առողջ է, որովհետեւ չոր է:

Մեր երկիրը մեծ ծովերէն հեռու ըլլալուն եւ իր չորս կողմը բարձր լեռներով շրջապատուած ըլլալուն

համար, ծովէն փչող խոնաւ հովեր չունի, եւ անձրեւներ քիչ կը տեղան: Անձրեւի տարեկան միջին խառնութիւնը կէս մէքր խորանարդ հազիւ կը բարձրանայ:

Հայաստանի կլիման ցամաքային է. այսինքն չոր է եւ խիստ, ծմեռը շատ ցուրտ, ամառը շատ տաք: Քայց տանելի կլիմայ մըն է:

12.— ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՈՅՍՆԵՐԸ.— Հայաստան ամէն տեսակ կլիմայի յատուկ բոյսեր ունի: Տափ կլիմայի, բարեխառն եւ ցուրտ կլիմաներու յատուկ բոյսեր եւ տունկեր կը գտնուին մեր երկրին մէջ եւ կրնան աճիլ:

Անտառներ շատ չունի Հայաստան, որովհետեւ մեծ մասամբ անխնայ կոտորուած են անոնք, եւ շատ տեղեր ալ բնականէն անտառ չաճիր՝ անձրեւ շատ չգալուն համար: Հիւսիսային լեռները ընդհանրապէս անտառուտ են. (Փոքր Կովկասի, Պոնտական լեռներու վրայ եւայլն): Կը բուսնին եղեւին, մայրի, կաղնի, ընկուզենի, հաճարի եւայլն:

Հայաստանի դաշտերուն եւ բարձրաւանդակներուն վրայ կ'աճին ցորեն, գարի, վարսակ, հաճար, բամբակ, կանեփ, վուշ, ծխախոտ: Ունի ամէն տեսակ պտղատու ծառեր ու ծաղիկներ: Նշանաւոր են ծիրանին, կեռասներին, տանձներին, խնձորներին, որթատունկը, սալորենին, թուզը, ձիթենին, ծիրանը, դեղձը, թութը, նուշը, նուռը, սերկեւիլը, բալը, սալորը եւն. եւն.:

Ընդեղեմներէն կ'աճին լուբիա, սիսեռ, ոլոռն, ոսպ, բակլայ: Բանջարեղեմներէն՝ կաղամբ, գետնախնձոր, սոխ, սխտոր, ճակնդեղ, ձմերուկ, սեխ: Մաղիկներէն՝ վարդ, շուշան, կակաջ, մեխակ, յասմիկ, աղբրանցարիւն եւայլն:

14.— ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՆԵԴԱՆԻՆԵՐԸ.— Մեր երկիրը

վայրի կենդանիներէն յիշենք արջը, գայլը, աղ-
ուէսը, բորենին, վարազը, կուղբը, վագրը, եղջերուն,
այծեամը, եղնիկը, նապաստակը, ճագարը, սամոյրը,
աքիսը, եւայլն:

Թռչուններէն յիշատակենք կռունկը, արագիւրը, ծի-

Վանի կատուներ

ծեռնակը, կարապը, ճայը, վայրի բադերը, սագերը,
փասիանը, ագռաւը:

Չուկերէն շատ տեսակներով հարուստ են Նայաս-
տանի լիճերն ու գետերը. նշանաւոր են կարմրախայ-
տը, տառեխը (վանի), լոբը, իշխանածուկը, կողակը,
եւայլն:

Համբաւաւոր են նաեւ Հայաստանի մեղուն ու
մեղրը:

Ընտանի կենդանիներէն կարելոր տեղ մը կը զրա-
ւեն ծին, ոչխարը, այծը, կովը, եզը, գոմէշը, էշը, ջո-
րին, ուղտը, կատուն:

15.— ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՔԵՐԸ. — Բաւական հարուստ

հանքեր կան Հայաստանի մէջ: Նշանաւոր են Կողբի,
Կաղզուանի, Նախիջեւանի, Մուշի աղունակի հանքերը
(քարաղ). Սիւնիքի, Լոռիի պղնձահանքեր. Մուշի, Վա-
նի, Էրզրումի մալքահանքեր, որոնք չեն շահագործը-
ւած. Օլթիի ածխահանքեր եւայլն: Հայաստան ունի
նաեւ երկաթ, արծաթ, կապար, ոսկի, հանքային ջու-
րեր, եւ հարուստ փայտահանքեր:

Մ Ե Մ Հ Ա Յ Ք

16.— ՄԵՄ ՀԱՅՔԻ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԸ. — Հին Հայաս-
տանի ամենամեծ մասը կոչուած է ՄԵՄ ՀԱՅՔ: Ան
բաժնուած է տասներեք գահանգներու: Այդ նահանգ-
ներն էին.

1. Բարձր Հայք, 2. Զորոդ Հայք, 3. Աղձնիք, 4.
Տուրուբերան, 5. Մոկք, 6. Կորնայք, 7. Պարսկահայք,
8. Վասպուրական, 9. Սիւնիք, 10. Արցախ, 11. Փայ-
սակաւրան, 12. Ուտի, 13. Գուգարք, 14. Տայք, 15. Այ-
րարան:

Ա. ԲԱՐՁՐ ՀԱՅՔ. — Այս նահանգը կը տարածուէր
այժմեան Էրզրում, Երզնկա քաղաքներուն շուրջը: Լեռ-
ներուն բարձրութեան պատճառով կոչուած է Բարձր
Հայք: Արդարեւ այս բարձր երկիրէն կը բխին եւ կը
վազեն զանազան ուղղութեամբ գետեր. Երասխի մէկ
ճիւղը, Նփրաւ, ձորոխ, եւայլն: Ամէնէն նշանաւոր գա-
ւառներն են. 1. Կարին, 2. Նիկիտաց, 3. Դարանաղի:

Կարին, այժմ Էրզրում, Թեոդոսուպոլիս քա-
ղաքով: Արգ-րում կոչած են Արաքները, կը նշանակէ

«Հոռոմներու բերդաքաղաք», որովհետեւ Թէոդոս կայս-
րը շինել տուաւ զայն:

Եկեղեցաց գաւառը հին ատեն կը կոչուէր Նաեւ
Անահիտի գաւառ, որովհետեւ հոն կը պաշտուէր Անա-
հիտ զիցունհին: Այժմ երգեցեալ:

Կարաւաղի այժմ կը համապատասխանէ Քեմախի,
Երզնկայի արեւմտեան կողմը: Քէմախ քաղաքը հին
Հայոց Անի ամրոցն էր: Այս գաւառին մէջ նշանաւոր
են Սեպուհ լեռը, ուր Ս. Գրիգոր ճգնեցաւ, Թորգան
գիւղը, ուր թաղուած են Ս. Գրիգորի զաւակները:

Բ.—ՉՈՐՐՈՐԴ ԷԱՅՔ.— Հին ատեն այս նահանգը
կոչուած է Հայոց մէջ Ծոփաց աշխարհ, ուր կ'իջխէին
հայ թագաւորներ: Նշանաւոր գաւառներն են

1. Հանյիք, այժմ Խարբերդ:

2. Խորհեան, այժմ Քղի կամ Կեղի:

3. Հաւեսեանք, այս գաւառը Արածանիի հովիտին
մէջն էր, բարեբեր. հայ Արշակունի թագաւորները ի-
րենց սերունդները կը բնակեցնէին հոս:

4. Բալանդիլիս, նոյնպէս Արածանիի հովիտին մէջ,
Հանձիթի եւ Հաշտեանքի միջեւ. Բալու քաղաքով:

Գ.—Աղձնիք.— Այս նահանգը կը համապատաս-
խանէ այժմ մեծ մասամբ Տիարպէիք նահանգին: Հին
Հայոց մէջ կարեւոր երկիր մըն էր այս եւ անոր վրայ
կը նստէր փոխարեւայ մը (Բղեշ): Այս նահանգին
զխաւոր գաւառներն են. 1. Սասունք իր բարձր լեռ-
ներով եւ խրոխտ բնակիչներով. 2. Սալնոյ ձոր այժմ
Բաղեւ կամ Պիքլիս:

Դ.—ՏՈՒՐՈՒՅԵՐԱՆ.— Այս նահանգը կը տարած-
ուէր Վանայ ծովին արեւմտեան կողմը: Նշանաւոր
գաւառներն էին. 1. Խոյք, 2. Տաւոն, 3. Հարք, 4. Ապա-
հունիք, 5. Բզնունիք:

Խոյք Սասունի կից լեռնուտ երկիր մըն է:

Տաւոն նշանաւոր գաւառ մըն էր. Մամիկոնեան-
ներու հայրենիքը: Այժմ Մուշի դաշտը: Մուշի մօտ,
Արածանիի վրայ շինուած էր Աւետիս քաղաքը, այժմ
Տերք գիւղ, ուր թաղուած է Ս. Սահակ: Այս գիւղին
մօտն է հռչակաւոր Ս. Կարապետի վանքը. «Մշու Սուլ-
թան Ս. Կարապետ» յորջորջուած:

արքայի այժմ Պուլանք: Այս գաւառին մէջ կը յիշ-
ուի Հայկի շինած գիւղը՝ Հայկաւեհ:

Բզնունիք՝ Վանայ ծովին եզերքը երկիր մըն էր,
որուն անունով ծովն ալ կոչուած է «Բզնունեաց ծով»:

Ե.—ՄՈՒԿ.— Զ.—ԿՈՐՃԱՅՔ.— Այս երկու նահանգ-
ները կը գտնուէին Հայաստանի հարաւային կողմը,
Տիգրիս գետին հովիտին մէջ: Մոկքի մէջ էր Խալք գա-
ւառը, իսկ Կորճայքի մէջ՝ Կորդուք գաւառը. հին Քիւր-
տերու անունով:

Զ.—ՊԱՍՍԱՆԱՆ.— Այս նահանգը կը տարած-
ուէր Ուրմիոյ ծովին շուրջ, այժմ Սալմաս գաւառ:
Կարեւոր գաւառներն էին Հեւ եւ Զարեանդ:

Ը.—ՎԱՍՊՈՒՐԱՆ.— Այս նահանգը ընդարձակ
երկիր մըն էր, Վանայ ծովին արեւելեան կողմը, մինչեւ
Երասխ գետը. Արժունի նախարարներու երկիրն էր:
Տասներորդ դարուն եղաւ թագաւորութիւն մը, (1021ին)
իսկ ժԱ. դարուն կտրճանեցաւ՝ երբ Սեւեբեիւս Արժ-
ունի թագաւորը զնաց Սեբաստիա նստեցաւ:

Նշանաւոր գաւառներն են

1. Ռեսունիք, 2. Տոսք, 3. Անձեւացիք, 4. Աղբակ,
5. Աղբերանի, 6. Արագ, 7. Մարանդ, 8. Գողթն, 9.
Նախիջեւան եւայլն:

Ռեսունիք կը գտնուի Վանայ ծովին հարաւային
կողմը, այժմ կը կոչուի Ուսան: Այս գաւառին մէջ

նշանաւոր է Բնծափեարս կամ Կապուսկող սարը, որուն կողին վրայ շինուած է Ս. Յակոբի վանքը: Տոսք գաւառը կը տարածուէր Վան քաղաքին շուրջ: Անոր անունով Վանայ ծովը հին ատեն կը կոչուէր Տոսքանայի ծով:

Անձեւացեաց գաւառը կը տարածուէր Վանայ ծովին հարաւ-արեւելեան կողմը: Այժմ կը կոչուի Խոռալ որուն մէջէն կ'անցնի եւ Վանայ լիճ կը թափի համանուն գետը: Խոռալ գետի հովիտը կը կոչուէր Հայոց Զոր, ուր տեղի ունեցած է, ըստ աւանդութեան, Հայկի եւ Բելի պատերազմը:

Աղբակ այժմ կը կոչուի Պաքալէ, Պարսիկ սահմանագլուխին վրայ: Հոս կայ նշանաւոր Ս. Բարքողիմեոսի վանքը:

Առքերանի Վանայ ծովին հիւսիս-արեւելեան կողմը, Բերկի քաղաքին շուրջ:

Արսազ Առքերանի գաւառին հիւսիս-արեւելեան կողմը, նշանաւոր գաւառ մըն էր, ուրկէ կը հոսի Տղմուս գետը: Հոս նահատակուած են Թադէոս առաքեալը եւ Սանդուխտ կոյսը: Հոս տեղի ունեցած է Վարդանանց պատերազմը:

Մարանդ այժմ կը գտնուի Պարսից ձեռքը:

Գողթն գաւառը կը տարածուէր Երասխ գետին հարաւ. աղեղին մէջ. այժմ Ագուլիս, Օրսուպաս: Նշանաւոր են Գողթնի այգիները, գինին, եւ հին երգիչները:

Նախիջեւան կը տարածուէր Գողթնի արեւմտեան կողմը, Երասխ գետի հովիտին մէջ:

Թ.— ՍԻԻՆԻՔ կամ ՍԻՍԱԿԱՆ.— Այս նահանգը կը տարածուէր Գեղամայ ծովին եզերքներէն մինչեւ Գողթըն գաւառը, մինչեւ Երասխ գետը: Գլխաւոր գաւառներն են 1. Գեղարփունիք, 2. Վայոց Ձոր, 3. Նրնջակ, 4. Ձորք:

Գեղարփունիք կը տարածուէր Գեղամայ ծովին արեւմտեան կողմը. այժմ Նոր Պայազլիս:

Վայոց Ձոր կը տարածուէր Գեղամայ ծովին հարաւային կողմը, այժմ Դարալակեազ:

Ձորք այժմ կը կոչուի Ղափան:

Ժ.— ԱՐՅԱԽ.— Այս նահանգը այժմ կը համապատասխանէ Ղարապաղի: Հին ատեն կը կոչուէր Նաեւ Փոքր Սիւնիք:

ԺԱ.— ՓԱՅՏԱԿԱՐԱՆ.— Եւ ԺԲ.— ՈՒՏԻ.— Այս երկու նահանգները կը տարածուէին Երասխի արեւելեան կողմը, Կուր գետի ստորին հովիտները, Կասպից ծովին եզերքը: Ուտիի մէջ կային Գարգման եւ Շակառն գաւառները:

ԺԳ.— ԳՈՒԳԱՐՔ.— Այս նահանգը սահմանակից էր Վրաստանի: Գլխաւոր գաւառներէն էին 1. Ձորոփոր, 2. Ծոփոփոր, 3. Տաւիք, 4. Ջաւախք, 5. Արսահան:

Ձորոփորի մէջ նշանաւոր են Հաղբաս եւ Սանահին վանքերը: Տաւիք այժմ Լոռի գաւառին կը համապատասխանէ, Ջաւախք՝ Ախալքալաքի:

ԺԴ.— ՏԱՅՔ.— Լեռնուտ երկիր մըն էր այս նահանգը, ուր կ'ապաստանէին մեր հին քաջերը, երբ պէտք զգային տեղի տալ զերազանց ուժերու առջեւ: Այս նահանգին մէջ էր Պարսիզացփոր գաւառը, որ այժմ կը կոչուի Օլքի:

ԺԵ.— ԱՅՐԱՐԱՏ.— Հայաստանի մեծ նահանգներէն մէկը, որ ամէնուն մէջտեղը կը գտնուէր: Ունի պատմական բազմաթիւ վայրեր, գլխաւոր գաւառներն են.

1. Բասեն, Էրզրումի արեւելեան կողմը, 2. Բագրեւանդ, այժմ Ալաշկերտ, նշանաւոր դաշտ, ուրկէ կ'անցնի Եփրատ գետը: 3. Ծաղկոսն, Ծաղկէոյ լեռներուն ստորոտը, Նպատ լեռան շուրջ: 4. Շիրակ, նշանաւոր էր այս

գաւառին պողաքերու թիւնը: Այս գաւառին մէջէն Կ'անցնէր Ախուրեան գետը, որուն եզերքը շինուած էր Անի քաղաքը, եւ այժմ շինուած է Ալեքսանդրապոլ քաղաքը: 5. Վանանդ գաւառը այժմ Կարս գաւառին կը համապատասխանէ: Նշանաւոր է Կարսի բերդը:

6. Արագածոսն գաւառը կը տարածուէր Արագած լեռան շուրջ: Այս գաւառին մէջ էին Սարդարապատ քաղաքը, Էջմիածինը:

7. Կոսայի, այժմ Երեւան գաւառ, որուն կեդրոնը կը գտնուէր Երեւան մայրաքաղաքը:

8. Մասիացոսն գաւառը կը տարածուէր Մասիա լեռան շուրջը:

9. Շարուր կը տարածուէր Երասխի հովտին մէջ, Նախիջեւանի հիւսիսային արեւմտեան կողմը:

10. Ուսան կը կոչուէր այն գաւառը, ուր կը գտնուէին Փրսաւոս, Դուին մայրաքաղաքները:

ՓՈՔՐ ՀԱՅՔ ԵՒ ՄԻՋԱԳԵՏՔ

17.—ՓՈՔՐ ՀԱՅՔ ԵՒ ՊՈՆՏՈՍ.—Եփրատի հիւսիսային եւ արեւմտեան կողմերը, մինչեւ Ալիս գետ հին ատեն կո կոչուէր Փոքր Հայք եւ Պոնտոս: Այս երկրին ամենամեծ շղթաները կը կոչուին Պոնտական Պար, Խաղսեաց լեռներ, Անտիտոս եւ Փոքր Հայքի լեռներ (Սեբաստիոյ, Թորատի, Ամասիոյ լեռներ եւայլն): Օտարները Փոքր Հայքը կոչած են Արմենիա Մինոր: (Armenia Minor):

18.—ՄԻՋԱԳԵՏՔ ՀԱՅՈՅ.—Հայկական Միջագետքը կը տարածուի Մեծ Հայքի հարաւային կողմը, Եփրատ եւ Տիգրիս գետերուն մէջտեղ, բուն Միջագետքի հիւսիսային կողմը: Դիւաւոր կեդրոններն են Մծբին եւ Սպինա կամ Ուրֆա: Մծբինը եղած է Մեծն Տիգրա-

նի առաջին մայրաքաղաքը, ուր Թագ կապեց ան: Իսկ Եդեսիա եղած է մայրաքաղաք Արշամի, Աբգարի եւ անոնց յաջորդներուն: Եփրատ գետին վրայ շինուած քաղաք մըն էր Նաեւ Արեւմուտոս կամ Սամուս, զոր շինած է Հայոց Արշամ Թագաւորը: Սամուստի մէջ էր որ Ս. Մեսրոպ տեսիլքով գտաւ Հայոց գիրերը:

ԿԻԼԻԿԻԱ

19.—ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԼԵՈՆԵՐԸ.—Եփրատ գետէն մինչեւ Կալիկադնոս գետը տարածուած լեռները կը կոչուին Կիլիկեան Լեռներ կամ Կիլիկեան Տօրոս, որ երեք մասի կը բաժնուի. Արեւելեան, Արեւմտեան եւ Միջագետային: Արեւելեան լեռները կ'երկարին Եփրատէն մինչեւ ձիհուն գետը: Միջագետային կամ Ռուքինեան լեռները կ'երկարին ձիհուն եւ Սիհուն գետերուն մէջտեղ: Իսկ Արեւմտեան լեռները կը տարածուին Կիհունէն դէպի արեւմուտը: Արեւելեան եւ Արեւմտեան լեռներուն մէջ կան մէյմէկ կիրճեր, որոնք կը կոչուին Դրունգ Կիլիկիոյ:

20.—ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԲՆԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԸ.—Կիլիկիա կը բաժնուի երկու մասի. Դաւեսային Կիլիկիա եւ Լեոնային կամ Բարային Կիլիկիա: Ծովուն եզերքը մինչեւ լեռները կը տարածուի ընդարձակ դաշտ մը, որ բաւական բարեբեր է, բայց չափազանց տաք ու խոնաւ: Իսկ դաշտերէն վեր կը տարածուին բլուրներն ու լեռները, որ այնչափ բարեբեր չեն:

21.—ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԵԾ ԲԱՂԱՔՆԵՐԸ.—Հայաստան ունեցած է շատ նշանաւոր ու բազմամարդ քաղաքներ, որոնցմէ ոմանք եղած են վաճառաշահ կեդ-

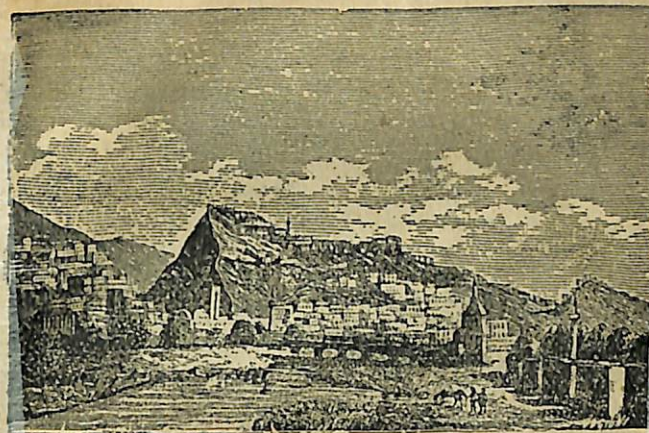
ըրոններ եւ մայրաքաղաք: Ամէնէն կարեւորները եղած են Անի, Արսաւաս, Վաղարշապատ, Կարս, Վան (Աղքամար), Եդեսիա, Սիս, Դուին, Լամբրոն, Տարսոն, Սեբասիա, Կարին, Երզնկա, Մուշ, Խարբերդ, Տիգրանակերտ, Ալեքսանդրապոլ, Երեւան, եւայլն:

Անի քաղաքը հիմնուած էր ժ. դարուն, Առն Բագրատունի թագաւորին կողմէ: Եղաւ մայրաքաղաք Բագրատունեան թագաւորութեան: Մեծ ու վաճառաշահ կեդրոն մը դարձաւ. ունէր մէկ միլիոնի չափ բնակիչ, 1001 եկեղեցի, հսկայ պարիսպներ, շքեղ պալատներ, հոյակապ շէնքեր: Մէկ քանի անգամ երկրաշարժներէ կործանեցաւ ժ. դարուն: Անոր աւերակները սկսաւ փոքել ռուս զինական Նիկողոս Մառ եւ երեւան եկան հայ ճարտարապետութեան գեղեցիկ շէնքերուն մնացորդները: Անիի աւերակները, Ախուրեան գետին եզերքը, այժմ կը գտնուին Թուրքերուն ձեռքը:

Արսաւաս.— Հայոց Արտաշէս թագաւորը, հռչակաւոր Աննիքալի խորհրդով, շինեց այս քաղաքը, երասխ գետին եզերքը, Բրիստոսէ առաջ, երկրորդ դարուն: Անկէ ետք 5-600 տարի, ընդհանրապէս եղաւ մայրաքաղաք: Քանի քանի անգամ կործանեցաւ պատերազմներու միջոցին եւ վերստին շինուեցաւ: Այժմ աւերակ փոքրիկ գիւղ մըն է՝ Երեւանի մօտերը:

Վաղարշապատ հիմնուած էր Հայոց Վաղարշակ թագաւորէն, Քասաղ եւ Հրազդան գետերուն մէջտեղ, դաշտին մէջ: Եղած է մայրաքաղաք: Այս քաղաքին քովի կառուցուած են Էջմիածնի վանքն ու եկեղեցիները, ուր կը նստի Հայոց Ընդհանրական Կաթողիկոսը: Վաղարշապատ այժմ փոքրիկ գիւղ մըն է:

Կարս.— Նշանաւոր բերդաքաղաք մըն է: Ժ. դարուն Բագրատունի թագաւորներէն մէկ ճիւղը իբրեւ թա-

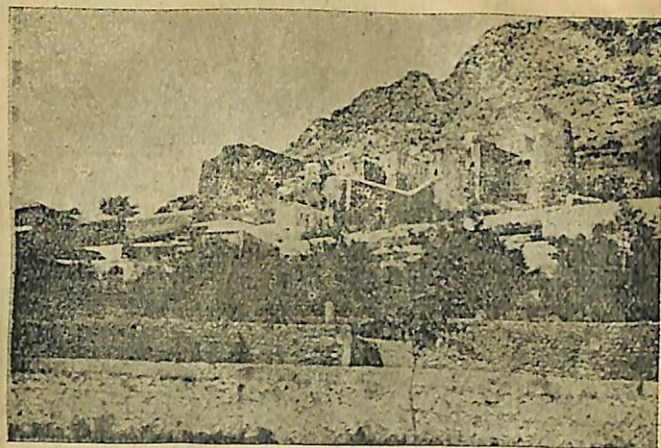

Կարս բերդաքաղաք

գաւոր նստաւ այս քաղաքին մէջ եւ կոչուեցաւ «Կարուց թագաւորութիւն»: Կարսը քանի քանի անգամ պատերազմի վայր եղած է: 1920 ին գրաւուեցաւ Թուրքերուն կողմէ:

Վան.— Վանայ ծովին եզերքը նշանաւոր քաղաք մըն է, կառուցուած Ուրարտուի թագաւորներէն: Հին ատեն կը կոչուէր Տուսպ: Վան եղաւ մայրաքաղաք Արծրունի թագաւորներուն, որոնք շքեղ պալատներ շինեցին եւ ամրացուցին քաղաքը, մասնաւորաբար կը նստէին Աղքամար կղզիին մէջ: Արծրունի վերջին թագաւոր՝ Սեմեֆեհիմ Վանը թողուց եւ մեծ բազմութեամբ՝ ժողովուրդով գաղթեց Սեբասիա (Սվազ) եւ հոն մեռաւ:

Սիս.— Կիլիկիոյ մէջ, Ռուբինեան իշխանութեան մէկ մայրաքաղաքը եղաւ. հիմնուեցաւ 1186 ին Լեւոն Բ թագաւորէն: Նշանաւոր էր Սիսի մայրավանքը, ուր

Սիս եւ մայրավանք

կը նստէր Կիլիկիոյ Կաթողիկոսը, մինչեւ 1922 թուականը, երբ Թուրքերը գրաւեցին Կիլիկեան եւ Հայերը գաղթեցին:

Դուին.— Այրարատեան նահանգի Ոսան գաւառին մէջ, Արտաշատի, Երեւանի մօտերը, կառուցուած էր Մեծն Տրդատի որդի՝ Խոսրով Բ-ի կողմէ: Մարգպաններու եւ ոստիկաններու ատեն մանաւանդ այս քաղաքը եղաւ կեդրոն, մայրաքաղաք եւ կաթողիկոսանիստ: Այժմ փոքրիկ գիւղ մըն է այս շէն քաղաքը:

Լամբրոն բերդաքաղաք մըն էր Տօրոս լեռան վրայ, Օշին հայ իշխանին սեփականութիւնը: Օդասուն, հանելի քաղաք մըն էր: Եղաւ ատեն մը մայրաքաղաք:

Տարսոն.— Հին քաղաք մըն էր, Պօղոս առաքեալին ծննդավայրը, այժմ կը կոչուի Թարսուս: Եղած է մայրաքաղաք Ռուբինեան թագաւորներուն: Ներսէս

Լամբրոնի հովոցները

Լամբրոնացի եպիսկոպոսը, որ Լամբրոնի իշխանին տղան էր, Տարսոնի առաջնորդ եղած էր:

Կարին.— Այս քաղաքը հիմնուած է Հռովմայեցւոց Թէոդոս կայսեր օրով, այդ պատճառով կոչուած է Թեոդոսուպոլիս: Արաբները զայն կոչած են Արզր-Ռում (Արզ կը նշանակէ բերդ, Ռում հռովմէական), ատկէ այժմ կը կոչուի Էրզրում: Արեւելեան եւ արեւմտեան Հայաստանի ճամբուն վրայ է եւ կարեւոր դեր կատարած է: Քանի քանի անգամներ պատերազմի թատերավայր եղած է:

Երզնկա, հին ատեն կը կոչուէր Երիզա: Նշանաւոր էր այս քաղաքին մեհեանը, ուր կը պաշտուէր ոսկեծոյլ Անանիոս զիցուհիին արծանը, որուն կը նուիրուէին ծաղկի փունջեր: Երզնկա շատ անգամներ կործանած է երկրաշարժներէ:

Մուշ. Տարսոնի գիւղերէն մէկն էր, բայց յետոյ եղաւ

մեծ քաղաք մը: Խաբէրդ Հանձիթ զաւառին մէջ բեր-
դաքաղաք մըն էր: Այժմ նոր Խաբէրդ մըն ալ շին-
ուած է, դաշտին մէջ, որ կոչուի Մեգրեքաղաք:

Տիգրանակէրս հիմնուեցաւ Մեծն Տիգրանի կողմէ,
Տիգրիս գետին մէկ ճիւղին վրայ:

Ալեքսանդրապոլ Ախուրեան գետին վրայ նշանաւոր
քաղաք է: Այժմ նշանաւոր է իր որբանոցներով, ուր
հազարաւոր հայ որբեր կը կրթուին:

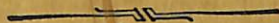
Ալեքսանդրապոլ

ԵՐԵՒԱՆ, Հրազդան գետին վրայ կառուցուած քա-
ղաք մըն է: Ընդարձակ այգիներով շրջապատուած,
ունի գեղեցիկ տեսարան: Մէկ կողմէն Մասիսը, միւս
կողմէն Հայկական Պարը, Արագածը, Գեղամի լեռները
գեղատեսիլ տեսարան մը կը բանան Երեւանի առջեւ:
Քաղաքը երկաթուղիով կապուած է Անդրկովկասին

ւ Եւրոպայի հետ: Երեւանէն կ'անցնի աշխարհի գրե-
թէ շրջանը ընող միջազգային հեռագրաթելը:

Այժմ Հայաստանի Հանրապետութեան մայրաքա-
ղաքն է եւ ունի 150000 բնակիչ, մեծամասնութեամբ
Հայ:

Ամբողջ Հայաստանի հանրապետութեան մէջ այժմ
կը բնակին շուրջ մեկուկես միլիոն հայեր, 27,000 քա-
ռակուսի քիլոմետր տարածութեան վրայ:

2399

2013

5

